

Lectura de Guillem de Berguedà, «Cansoneta leu e plana»

Miriam Cabré – Projecte «Troubadours and European Identity: The Role of the Catalan Courts» (www.trob-eu.net)

Guillem de Berguedà, un dels trobadors catalans més coneguts avui, ha quedat associat amb el tarannà violent i sorneguer que s'ha llegit en versos com els del poema que aquí comentem. Malgrat alguns punts foscos, coneixem força detalls de la seva biografia i per aquest motiu, com també per la crítica d'actualitat que caracteritza aquest poema i bona part de la seva poesia, la trajectòria personal s'ha imbricat profundament –potser fins i tot en excés–, amb la seva producció poètica. Tanmateix els darrers estudis mostren que la seva lírica no s'ha de considerar tan personal sinó força més representativa de la cultura de la seva època i, per tant, és molt més interessant per conèixer aquell moment històric i cultural.

Dades biogràfiques

Fill d'un Guillem, vescomte de Berguedà, el trobador era vassall dels comtes de Cerdanya, tot i que també retia homenatge per un feu a Hug de Mataplana. El primer document que en registra la signatura, juntament amb la dels seus pares, és de 1138, però no ens indica la seva edat. Sabem que abans de 1175 va ser empresonat, probablement per actuacions contràries a la política reial respecte a la noblesa, i que el 1175 va assassinar el vescomte Ramon Folc III de Cardona, a Colltort (al nord-est de Girona). L'enfrontament, que ja palesen alguns sirventesos, potser s'havia agreujat si, com sospita Martí de Riquer, la influència del vescomte a la cort reial havia afavorit l'empresonament de Guillem. El magnicidi va tenir conseqüències penals: privat de béns i possessions, el trobador es va haver d'exiliar, de manera que no en tenim notícies durant set anys (1175-1182). En aquest període, segons la seva *vida* (un petit comentari biogràfic que introdueixen la poesia dels trobadors en alguns cançoners), el va acollir un altre rebel a la corona, el vescomte de Castellbò, amb possessions als Pirineus. Durant l'exili probablement també va viatjar a Sant Jaume de Compostel·la, passant per Castella i Lleó.

Poc després del retorn a Catalunya, Guillem va formar part del seguici reial i va viatjar amb el rei per la Provença. Allí degué entrar en relació directa amb altres trobadors, entre ells Ricard Cor de Lleó, aleshores duc d'Aquitània, que es va entrevistar amb Alfons a Najac de Roergue el 1185 per acordar una acció conjunta contra el comte de Tolosa. La relació més cèlebre, però, és amb el trobador Bertran de Born. Com comentarem més endavant, l'obra de Bertran va deixar petja en la de Guillem, però la influència va ser recíproca: ho denoten els dos sirventesos de Bertran en contra del monarca aragonès, inspirats en la poesia del trobador català, i les endreces mútues, sota els *senhals* (és a dir, noms poètics), Fraire («germà», que fa referència a Guillem) i Tristany (un personatge literari molt cèlebre a l'època, per denominar Bertran). També gràcies al *senhal* Fraire, entre d'altres elements, detectem indicis d'una relació amb Guillem en la poesia del trobador Peire Vidal. D'altra banda, els poemes de debat posen a Guillem de Berguedà en relació amb el trobador tolosà Aimeric de Peguilhan, i potser amb Raimon Jordan.

En morir el seu pare, cap a 1183-1187, Guillem heretà els castells de Madrona, Casserres, Puig-reig, Espinalbet i Montmajor i el feu que tenia per Hug de Mataplana,

mentre que els seus germans van rebre masos i altres dominis menors. No se sap del cert per què no va heretar també el títol vescomtal: potser per alguna disposició desconeguda, o com a càstig pel magnicidi. Així doncs, tot i no ser un magnat tan poderós com els Cardona, els Castellbò, els Montcada o els Cabrera, Guillem era un senyor feudal amb extenses possessions al Berguedà i al Vallès, l'aliança del qual resultava necessària en les lluites internes entre els grans barons. Així, després del 1187, quan signà el seu testament, va desaparèixer de la mainada reial i tenim notícies que va prendre partit en els enfrontaments privats de la noblesa. Segons diu en un sirventès, va viatjar a la cort d'Alfons VII de Castella, en aquell moment aliat amb el rei de Navarra contra el d'Aragó. Guillem de Berguedà va morir, segons la *vida*, a mans d'un soldat de peu per ordre dels seus enemics, el 1195 o la primera meitat de l'any següent.

L'obra poètica

Ens han arribat 28 poesies de Guillem de Berguedà, dos debats poètics i una lletra en vers en resposta a una altra de desconeguda. Tot i que en conservem quatre cançons d'amor i un plany, els sirventesos constitueixen el gènere més conreat. És per aquesta lírica d'actualitat, destinada a denigrar personatges ben identificats en el marc dels conflictes feudals del segle XII a Catalunya, que Guillem és més recordat. En agrupar les peces contra personatges concrets, es poden determinar tres cicles: el primer contra Pere de Berga, el segon contra Arnau de Preixens, bisbe d'Urgell, i el tercer contra Ponç de Mataplana. Entre els seus objectius satírics, també hi trobem al vescomte Ramon Folc de Cardona, el seu fill i successor Guillem i el rei Alfons.

Segons Riquer, cap a 1173 la seva producció poètica ja havia estat divulgada pels joglars al seu servei. D'aquesta primera etapa, als anys 70 i principis dels 80, en queden els sirventesos agrupats en els tres cicles. Hi ataca el seu veí Pere de Berga i altres personatges propers al rei Alfons. El bisbe d'Urgell, en efecte, era home de confiança del rei i dels comtes d'Urgell, actiu en la lluita contra els barons rebels, com ara Arnau de Castellbò. Ponç de Mataplana també era un cavaller molt lligat a la cort reial, que apareix sovint al seguici d'Alfons, com a mínim des de 1172 fins a 1181, segons la documentació. El seu germà gran, Hug de Mataplana, era cap del llinatge i baró de gran relleu, també molt vinculat a la corona.

Més enllà de la mera expressió de l'odi personal, Isabel Grifoll hi subratlla l'ús de recursos satírics ben establerts al servei d'una motivació arrelada en el context polític del moment, com veurem. En aquest sentit, identifica un rerefons popularitzant en aquests primers sirventesos, provinent d'una antiga poesia de maldiença i escarni, de la qual no en queden testimonis, però que segurament van generar en part les cantigues d'*escarnio* i de *maldizer* ibèriques. A més d'aquesta inspiració, Guillem empra la tradició retòrica satírica antiga i bíblicopatrística, com ara Ovidi, Horaci i Juvenal, que li podia haver arribat mitjançant la tradició escolar i poètica llatina de Catalunya. Aquestes fonts es combinaven amb la tradició trobadoresca –notablement Marcabré i la seva sàtira de costums–, gràcies a la seva indubtable inventiva satírica.

Entre els procediments satírics de Guillem de Berguedà destaca el recurs a trets realistes en l'exageració retòrica per generar alhora comicitat i blasme. I, aprofitant un element ben trobadoresc, acostuma a denominar les persones injuriades amb un *senhal* (com Mon Sogre a Pere de Berga, o Marques a Ponç de Mataplana). Riquer, que interpreta la motivació d'una manera marcadament més personal, qualifica aquesta tècnica

denigradora de «refinada, malvada, i fins i tot diabòlica» i subratlla l'ús de testimonis falsos de personatges respectats i coneguts i propers a la persona denigrada, per donar suport a afirmacions degradants, per exemple el ventall d'acusacions de caire sexual contra el bisbe d'Urgell.

Durant el viatge a Najac, Guillem va compondre la cançó «Aronjeta, de ton chantar m'azir», però aquesta estada és important sobretot per a l'evolució dels seus sirventesos. Grifoll hi situa un punt d'inflexió, fruit del contacte amb Bertran de Born i d'una influència poètica mútua. Els dos trobadors són considerats els pares del sirventès, una forma que es va consolidar en aquests anys i que reprèn la tradició del cant satíric profà, tot comentant temes polítics i feudals d'actualitat. La novetat respecte de la lírica anterior de tema semblant és l'elevació d'aquest discurs en incorporar-lo a una tradició com la trobadoresca, seguint dos camins diferents: la conreada per Bertran de Born i la de Guillem de Berguedà. Com hem vist, el sirventès primerenc de Guillem de Berguedà recorre a un registre més baix, pel lèxic, pel contingut i per les formes mètriques, que segueix una tradició satírica precortesca, sobretot de cants d'escarni. En canvi, el sirventès bornià tria una estructura mètrica i formal molt elaborada, al servei de dos filons temàtics complementaris: l'exaltació militar i cavalleresca i la reflexió moral o doctrinal (inspirada en la lírica trobadoresca moral, com la de Marcabré).

El sirventès canònic seguirà la línia de Bertran de Born, més elevada i amb un discurs més teòric, i el mateix Guillem n'incorpora elements als seus sirventesos més tardans, quan se separa de la mainada reial i s'afegeix a la revolta de la noblesa contra la corona, tot escarnint el rei i atacant Guillem de Cardona, fill del vescomte assassinat. A causa d'aquesta nova influència retòrica, en els sirventesos posteriors a 1185 Guillem exhibeix una exaltació dels valors cavallerescos, una apologia de la guerra acompanyada de l'evocació estètica de la batalla i la comparació amb herois èpics, mentre que disminueix la denigració personal realista i ataca al rei responnent a qüestions bèl·liques, sobre les quals arenga els principals llinatges, incitant-los a prendre partit pels rebels. Aquesta evolució també deixa rastre en la terminologia emprada per denominar aquestes peces. Guillem anomena *cantar* o *cantaret* les poesies del primer període; el terme *sirventes* no l'empra fins els anys 80, i esdevé usual als anys 90.

En resum, la posició contrària a la política del rei Alfons que manifesta bona part de l'obra de Guillem –a diferència de la majoria dels trobadors d'obra conservada, que donaven suport al rei– s'ha de relacionar amb les actituds de la noblesa més enllà d'una possible posició personal. Com assenyala Grifoll, fins i tot els violents atacs al bisbe d'Urgell es poden justificar per la proximitat a la política reial i pel desacord de la noblesa amb la reforma gregoriana, que, davant de la voluntat del papat de frenar les intromissions dels governants laics sobre la jerarquia i el patrimoni eclesiàstics, anava en detriment de molts dels drets adquirits per l'estament militar. Les crítiques als personatges de la noblesa, més enllà de les disputes personals o de veïnatge, s'han de llegir en el context del pla de la corona per estendre la Pau i Treva de Déu, o sigui una jurisdicció general del rei en el conjunt del principat per sobre, fins i tot, dels castells alodials de molts llinatges. És a dir, Guillem de Berguedà dona veu amb les seves crítiques a un sector de la noblesa, descontent amb la política reial i eclesiàstica. I, en fer-ho, comença imitant la poesia satírica de què disposava com a model i acaba incorporant-hi alguns dels trets característics del sirventès de Bertran de Born.

La «Cansoneta leu e plana» (PC 210,8)

Aquest poema forma part del cicle contra Ponç de Mataplana, juntament amb tres sirventesos més en què es blasma aquest personatge («Talans m'es pres d'en Marques»; «Amic Marques, ençera non a gaire» i «Ben ai auzit per cal rasos») i un plany on se'n lamenta la mort («Consiros cant e planc e plor»).

Es tracta de 5 cobles singulars: és a dir, segueixen l'esquema de posicions de rimes de la primera (aababbb) però canvien les rimes a cadascuna, tot i que la rima *b* és constant (en *-es*). Els set versos de cada estrofa són heptasíl·labs. El primer, el segon i el quart són femenins (la seqüència de rima comença a la penúltima síl·laba del mot i el còmput síl·làbic només es fa fins a la primera síl·laba de la rima). Els dos darrers versos de cada estrofa constitueixen un refrany, que es reprèn a totes les estrofes.

A l'exordi (l'estrofa introductòria), Guillem defineix la composició com una cançoneta, en descriu l'estil senzill i ofereix un destil·lat de la imatge que vol transmetre de Ponç de Mataplana com a traïdor. Convé destacar, doncs, que el terme l'associa amb altres poemes satírics de la primera etapa, tal com hem comentat, i que fins més endavant no els definiria com a sirventesos.

Tot i que la descripció estilística apropa el poema a un registre baix, com també el ritme alegre i la presència del refrany que anirà reiterant la caracterització de Ponç, en altres aspectes el poema segueix les convencions trobadoresques. Per exemple, la tria mateixa del tema introductori en forma d'un comentari retòric de la composició que seguirà és una de les opcions freqüents dels exordis trobadorescos, com també ho és l'ús d'un *senhal* per referir-se a Ponç. Tanmateix Marques és un apel·latiu difícil d'interpretar perquè en aquell moment l'únic marquès que hi havia a Catalunya era el rei Alfons, marquès de Provença. No és segur que sigui un sobrenom sarcàstic perquè el fa servir també al plany a la mort de Ponç, on revela la seva identitat. Segons Riquer, podria al·ludir al sentit arcaic del terme: és a dir, al fet que Ponç era encarregat de la defensa de la frontera sud (o marca) dels dominis reials, davant dels sarraïns.

La segona estrofa al·ludeix a una anècdota en referència a un tema recurrent del cicle: les grans dents de Ponç. El desembre de 1172, mentre formava part del seguici que acompanyava el rei a Melgur i a Someiras (a prop de Montpeller i Nîmes, respectivament), Guillem afirma que Ponç va caure del cavall i va perdre tres dents en topar contra unes pedres. Conclou, però, que no cal patir, perquè les pedres segueixen allà i no hi va deixar cap marca! En les estrofes següents, es van acumulant les anècdotes, reals algunes, possiblement inventades d'altres, totes interpretades en clau còmica i destinades a fer befa de Ponç. En primer lloc, el titlla d'esguerrat, en referència a una suposada deformació del braç, però de seguida passa a anomenar-lo traïdor, tot desaconsellant la seva companyia, sobretot de nit. Amb aquesta precisió prepara el terreny per a la darrera acusació: clou el poema presentant a Ponç com a homosexual, predisposat a assetjar qualsevol que no vagi ben previngut i protegit per roba resistent.

D'aquests quatre sirventesos en resulta un retrat grotesc de Ponç, tant des del punt de vista moral com físic. Queda descrit com un fals, traïdor, covard, assassí i homosexual, que té el rostre desfigurat per la manca de tres dents, amb la resta tan grosses com les d'un bou; amb el nas en forma de banya, les galtes inflades com una bóta, els ulls sortits, i uns cabells que li dissimulen la tinya. Guillem explica també que més enllà de Berra (prop de Marsella) es trencà la cama esquerra, que té un braç encarcerat com una

biga, cosa que li inutilitza l'ús d'una mà i li fa l'extremitat més curta. Segons Riquer, tot i l'exageració caricaturesca, el retrat no distaria gaire de la realitat, ja que el públic de Guillem coneixia bé a Ponç. Tanmateix hem de tenir en compte que el retrat no és del tot coherent i que en la sàtira trobadoresca no és un cas únic: en alguns poemes de debat, que probablement responen a un mer divertiment, els intercanvis d'insults són tan o més greus, sense coherència absoluta però amb alguns trets recurrents, que identifiquen els participants de manera grotesca.

Així doncs, encara que aquests sirventesos s'han acostumat a llegir com un atac personal, punyent, salvatge, contra un enemic de l'autor, a la lírica trobadoresca trobem un to similar en debats i poemes satírics, on la finalitat no es l'atac ofensiu (o no ho és únicament) sinó també entretenir i fer riure. Podríem pensar, com a símil, en una competició de rapers, que s'insulten, exhibeixen la seva habilitat, però amb una finalitat principal d'entretenir el públic. Si es mira més enllà de l'atac personal, es poden trobar altres motivacions com la crítica a un bàndol i no exclusivament al personatge de Ponç, però fins i tot ens podríem imaginar que el poema forma part d'un debat del qual no es conserva la resposta, part d'un diàleg intern on l'objectiu no és la ofensa *per se* sinó la burla. Cal recordar que el nebot de Ponç, conegut com a Huguet de Mataplana, va ser trobador ocasional i reuní al seu castell una cort literària, descrita per Ramon Vidal de Besalú, i que, per tant, es tracta d'una família segurament ben vinculada a la cultura trobadoresca.

La virulència, aspror i menyspreu amb què Guillem satiritza i ridiculitza Ponç contrasta amb els termes amb què l'encomia al plany que li dedica. Gràcies a aquest poema sabem que Ponç va morir heroicament lluitant contra els sarraïns en una acció guerrera prèvia al 1185, quan ja consta com a mort, i després de 1182, quan Guillem torna a Catalunya del seu exili. Al plany el trobador confessa que s'ha equivocat, que ha mentit i que voldria haver-se reconciliat amb el difunt. Lamenta també no haver tingut l'oportunitat d'auxiliar-lo (segon Riquer podria ser que el trobador participés en l'expedició en què va morir Ponç). Si no interpretem els sirventesos com un atac realment personal ni el plany com un penediment sinó la composició que pertocava en aquelles circumstàncies, el conjunt resulta molt més coherent i fàcil d'interpretar.

Text i traducció (Martí de Riquer, *Les poesies del trobador Guillem de Berguedà*, Barcelona: Quaderns Crema, 1996):

I Cansoneta leu e plana,
 leugereta , ses ufana
 farai, e de Mon Marques,
 del traichor de Mataplana,
 q'es d'engan farsitz e ples.
 A, Marques, Marques, Marques,
 d'engan etz farsitz e ples.

II Marques, ben aion las peiras
 a Melgur despres Someiras,
 on perdetz de las denz tres;
 no·i ten dan, que las primeiras
 i son e non paron ges.
 A, Marques, Marques, Marques,

d'engan etz farsitz e ples.

III Del bratz no us pretz una figa,
que cabreilla par de biga
e portatz lo mal estes;
ops i auria ortiga
qe·l nervi vos estendes.
A, Marques, Marques, Marques,
d'engan etz farsitz e ples.

IV Marques, qui en vos se fia
ni a amor ni paria;
gardar se deu totes ves
qon qe·z an: an de clar dia,
de nuoitz ab vos non a ges.
A, Marques, Marques, Marques,
d'engan etz farsitz e ples.

V Marques, ben es fols qui·s vana
c'ab vos tenga meliana
meins de brajas de cortves;
et anc fills de crestiana
pejor costuma non mes.
A, Marques, Marques, Marques,
d'engan etz farsitz e ples.

Traducció

I. Faré cançoneta lleu i plana, lleugereta, sense ufana i de Mon Marquès, del traïdor de Mataplana, que és farcit i ple d'engany. *¡Ah, Marquès, Marquès, Marquès, sou farcit i ple d'engany!*

II. Marquès, benhagen les pedres de Melgur, prop de Someiras, on perdéreu tres de les dents; però tant se val, perquè les primeres hi són i no s'hi coneix gens. *¡Ah, Marquès, Marquès, Marquès, sou farcit i ple d'engany!*

III. No dono el valor d'una figa al vostre braç, que sembla cabiró de biga i el porteu arronsat; caldria ortiga que us estirés el nervi. *¡Ah, Marquès, Marquès, Marquès, sou farcit i ple d'engany!*

IV. Marquès, qui es refia de vós no té amor ni companyia; sempre ha d'anar amb compte com sia que vagi: vagi amb vós de clar dia, però de nits que no hi vagi pas. *¡Ah, Marquès, Marquès, Marquès, sou farcit i ple d'engany!*

V. Marquès, ben foll és qui es vana de fer migdiada amb vós sense bragues de cordovà; i mai fill de cristiana no introduí pitjor costum. *¡Ah, Marquès, Marquès, Marquès, sou farcit i ple d'engany!*

Nota bibliogràfica

Devem una anàlisi completa i detallada de la seva lírica a Martí de Riquer, però són importants les contribucions d'Stefano Asperti sobre el sirventès i el treball recent d'Isabel Grifoll. En aquest comentari se sintetitzen tots aquests estudis per presentar la figura del trobador i interpretar el poema comentat. Per a un panorama de la cultura trobadoresca, consulteu el nostre portal: www.trob-eu.net.

Stefano Asperti, «El sirventès i l'herència de Bertran de Born», *Mot so razo*, 4 (2005), pp. 49-58.

Miriam Cabré, «La lírica d'arrel trobadoresca», *Història de la Literatura Catalana. Literatura Medieval, I: Dels orígens al segle XIV*, dir Lola Badia, Barcelona: Enciclopèdia Catalana – Barcino – Ajuntament de Barcelona, pp. 219-296.

Isabel Grifoll, «Guillem de Berguedà: de la cançó satírica al sirventès», ed. Aitor Carrera i Isabel Grifoll, *Occitània en Catalonha: de tempses novèls, de novèlas perspectives, Actes de l'XIen Congrès de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans*, Lleida: Generalitat de Catalunya-Diputació de Lleida, 2017, pp. 529-542.

Martí de Riquer, *Les poesies del trobador Guillem de Berguedà*, Barcelona: Quaderns Crema, 1996.